

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі

«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэцкі інтэрнацыянальнага характару імя Максіма Гэчка»

Н. Г. Мазурына, А. Ю. Лозка

КАЛЯНДАР У ЧАСЕ І ПРАСТОРЫ: ВЫТОКІ, СІНТЭЗ КУЛЬТУР, СТЫЛІ

*Рэкамендавана выцэбна-метадычным аб'яднаннем
па педагогічнай адукацыі ў якасці выцэбна-метадычнага дапаможніка
для студэнтаў установаў вышэйшай адукацыі, якія навукова
на спецыяльнасці 1-08 80 02 Тэорыя і метады навування і выхавання
(суветная і айчынная культура)*

*Вучэбнае выданне
завочнага распаўсюджвання*

Мінск
БІНУ
2018

Тэма 4. ГІСТОРЫЯ Вывучэння КАЛЯНДАРНЫХ ЗВЫЧАЯЎ І АБРАДАЎ

У еўрапейскай навуцы аб'ектыўная неабходнасць пашырэння крапалагічных рамак вывучэння календарных святаў – ад эпохі з'яўлення чалавека і да нашых дзён – фарміравалася паступова. Адсутнічалі поўныя і досыць дакладныя сведчанні пра календар і традыцыйныя звычкі народаў свету розных гістарычных эпох.

Адным з першых арыгінальную канцэптуальную пазіцыю выказаў ялічэ Герадот: лад жыцця кожнага народа кіруецца пануючымі ў яго звычкамі; звычкі і абрады параўнальны паміж сабой і падкаюцца адзінці; кожны народ аддае перавагу сваім звычкамі перад усімі іншымі. Апора на асноўныя тэарэтычныя палажэнні Герадота назіраецца і ў наступных аўтараў. Гіпакрат, Арыстоцель, Пасідоній казалі пра залежнасць народных святаў ад прыроднага асяроддзя, Страбон – аб запазычаных звычкаў адных народаў у іншага, Дэмакрыт і Лукрэцый – аб эвалюцыйнай паслядоўнасці ў развіцці звычак, Палібій і Тацыт – пра ўплыў звычак на палітычную гісторыю і міжнародныя адносіны.

З пачаткам сярэднявечча надышоў і агульны заняпад культурнага развіцця. Пісьмовыя крыніцы пра звычкі і абрады сталі малалікі: рэдкія згадкі мы знаходзім у візантыйскіх пісьменніках VI–X стст. (Пракоп, Маўрыкій, Канстанцін), кімеліх царкоўных гісторыках X–XII стст. (Адам, Тыміа, Гельмольт), падарожніках ва ўсходнія краіны XIII ст. (Плана Карпіні, Рубрук, Марка Пола) [21, с. 8–16].

Заморскія пазнанні і влікія геаграфічныя адкрыцці эпохі Рэнесансу пашырылі разумовыя гарызонты еўрапейцаў, пазнаёмілі з новымі краінамі і іх парадкамі. Узнікла тэндэнцыя ідэалізацыі «добрага дзікуна» ў адкрытых новых краінах. Італьянскі гуманіст пачатку XVI ст. П'етра Марцір так выказаў гэту пазіцыю: «Гэта залаты век, без законаў, без прадуратасці суддзяў, без кніг». Тэорыю «высакароднага дзікуна» распрацоўваюць у сваіх працах Жан дэ Леры, Бартоломе дэ Лас Касас, Мішэль Мантэнь, Марка Лескарбо і іншыя. Працяг традыцый ідэалізацыі першабытнага чалавека адбываецца ў асветніцкай літаратуры XVIII ст. – Русо, Дэідро і інш. Традыцыйныя звычкі ў ёй атрымалі станоўчую адзнаку.

У гэты перыяд адсутнічалі класіфікацыі святаў, пераважам чыста апісальны характар апавядання.

У канцы XVIII – пачатку XIX ст. праявілася цікавасць да еўрапейскіх народаў. Найбольш ярка яна праявілася ў рамантычнай ідэе кімеліха мыхайра Гердэра «пра дух народа», пра народ як крыніцу творчых сіл, як творцу найвышэйшых культурных каштоўнасцяў. Ажыўшася праца па зборы і народных песень, казак, паданкаў, павер'яў і звычак ва ўсіх краінах Еўропы. Была з'яўлена генетычная сувязь песень з абрадамі, усвядомлена неабходнасць іх вывучэння.

У друку сталі з'яўляцца зборнікі: старадаўнія кімеліх песень «Чароўны рог хлопчыка» у 1806–1808 гг., складзенага пэтамі Арнімам і Брэнтана; 1812–1814 гг. – выхад у свет кімеліх казак братаў Якаба і Вільгельма Грым; 1815 г. – «Эдды» з кімеліх перакладам. Аналагічныя публікацыі выходзілі і ў славянскіх краінах. Былі створаны грамадска-выдавецкія арганізацыі «Маціцы» ў поматніх славянскіх гарадах.

Паступова шырокая грамадскасць стала ўцягвацца ў пошукава-даследчую працу: па ўсіх глыбінках рассяліліся цыркуляры збіраць, запісваць помнікі народнай даўніны.

Першая ў гісторыі вывучэння рускіх абрадаў і святаў сістэматычная публікацыя – капітальнае выданне маскоўскага прафесара І. М. Снігірова «Русские протонародные праздники и суеверные обряды» (1837–1839 гг.). У ёй назіраецца гістарыям тэарэтычных палажэнняў аўтара ў пытанні паходжання святаў, размежавання народных і царкоўных элементаў, параўнальнага вывучэння абрадаў у розных народаў.

Багатае па інфармацыйнасці праца А. В. Цярэцічані «Быт русского народа» (1848 г.).

У XIX ст. у Еўропе адбывалася фарміраванне розных навуковых школ. Ідэйныя вытокі міфалагічнай (натурміфалагічнай, натурсыскай, астральна-міфалагічнай) школы – ва ўвасабленні сонца і іншых нябесных з'яў. Яры прадстаўнік гэтай школы – Шарль Дювюі са сваёй працай «Паходжанне ўсіх культаў» (1795), у якой апісваецца ўсталяванне старажытнай культурнай супольнасці індаеўрапейскіх народаў, іх астральна-міфалогіі і пантэона багоў. Прадстаўнікі міфалагічнай школы: у Германіі – Адальберт Куц, Вільгельм Шварц, у Англіі – Макс Мюлер, у Францыі – Бюрнуф, Мішэль Брэаль, у Італіі – Анжэла дэ Губернаіс, у Расіі – Ф. І. Буспаев, А. Н. Афанасьеў, А. А. Патабня, О. Ф. Мілер. Але ў іх працах адсутнічала спецыяльнае вывучэнне звычак і абрадаў, яно што толькі ў кантэксце міфалагічнага светалогіду.

Першая сур'ёзная ўвага да календарных святаў была праўлена Вільгельмам Мансардам у яго працах «Жытні воўх і жытняя сабака» (1865) і «Хлебныя дэмань» (1868). Заслуга Мансарда – зварот да непасрэднага вывучэння жывых народных павер'яў і абрадаў. Ён склаў і расклаў каля 2 тыс. апісальных лістоў з апісальнікам па жывых вераваннях. Вынікам стала адкрыццё розных дробных духаў, звязаных з хлебным полем, то ў жывёлным («аржаны воўх», «жытні сабака», свіння, аленя, заяц і г. д.), то ў чалавечым вобразе («хлебная матуля», «стары», «жытняя дзюльчына»). Такім чынам, Мансард адкрыў невядомы да гэтага часу свет «ніжэйшай міфалогіі», больш жывы і ўстойлівы ў вераваннях, чым «вышэйшая міфалогія» – вера ў влікіх багоў.

Універсальна-гістарычная канцэпцыя пакуе ў працах англійскага (шатландскага) этнографа Джэймса Фрэзера аб разумовым развіцці чалавецтва. Абагульненне і пашырэнне высноў Мансарда мы бачым ў выдатнай працы «Залатая гапна» (1890). Асноўныя палажэнні Дж. Фрэзера: вера чалавека ў сваю здольнасць уздзейнічаць на наваколны свет магчымымі сродкамі і абрадамі; эвалюцыйны погляд на чалавека на свае магчымасці; стварэнне інстытута духаў і багоў, якіх неабходна рытуальна ўмір-тэліць для іх новага адраджэння; заканамернае развіццё чалавецтва, якое прайшло этапы: «век магій – век рэлігіі – век навукі».

Нямецкі этнапсіхолог Вільгельм Вундт – прадаўжальнік канцэпцыі Мансарда – Фрэзера. Тэарэтычныя канцэпцыі Вундта: вызначэнне асноўнай ролі «дэманаў урадлівасці» у абрадавай практыцы старажытных земляробаў; адрозненне «ўнутраных» і «знешніх» дэманаў урадлівасці, якія маюць карані ў саміх раслінах і ў глебе, а таксама ў дзеючых на расліны сілах: ветры, аблоках, дажджы і г. д.; вылучэнне складанага комплексу культаў урадлівасці (вада, агонь), ахвярапрынашэння.

Выбітны фламандска-французскі этнограф Арнольд ван Генеп у працы «Абрады пераходу» (1909) уключыў календарныя абрады ва ўсеабдыльную катэгорыю абрадаў, якія супрацьдзействуюць ад аднаго да іншага, напрыклад, з адной мясцовасці ў іншую, з аднаго жыцця ў іншае, з аднаго сямейнага стану ў іншы, з аднаго часу ў іншы. Ідэя аўтара – звязаць этапы чалавечага жыцця з этапамі ў жыцці жывёл, раслін, «з влікімі рытмамі Сусвету».

Влікімі з'яўляюцца заслугі рускага фалькларыста-літаратураведа А. Н. Веслоўскага, стваральніка навуковай працы «Тры главы з гістарычнай пэтыі» (1894–1899). Аўтарам уведзена паніцце «першабытны сікрэтызм». Рэалізацыя формаў харачнага гульнівога сікрэтызму – праз песню, танец, пантэміму, дэясне, што ўдзіла сімвалічнае прайгранне жаданага. Праз ўскладненні формаў грамадскага жыцця ўскладняюцца харачны гульнівы сікрэтызм, імітацыя палівання, рыбалоўства, сялянства, жыва і г. д. У харачнае дзейства ўходзіць эратычны гульні як абавязковы элемент: зносіны палюў таксама падпарадкоўваюцца «календарнаму пошпту».

Працяг канцэпцыі А. Н. Веслоўскага адбываецца ў працы А. В. Анкічава «Вясновы абрадавыя песні на Захадзе і ў славян» (1903–1905). Зыходны тэзіс аўтара: матэрыяльныя патрэбы і гаспадарчых дзейнасць старажытнага земляроба дыктуюць характар абрадавага дзейства, звязваюць жыватворную сілу прыроды са сваім уласным лёсам; неабходнасць даследавання песні ў кантэксце абраду; прадэставанасць сімвалізму песні знакаваасцю самога абраду; першаснасць абрадавага дзейства ў адносі-

Шведскі этнограф-фалькларыст Карл фон Сьюдаў у працы «Паніцці першага і апошняга ў народнай традыцыі з асаблівай увагай да жывых звычайў» (1939) цалкам абвяргае тэорыю Мансарда і яго міфалогію першага-апошняга снапа і яго духаў. Ён уводзіць палажэнні радасці з нагоды заканчэння працы. Тэорыя «эмацыяльнай асацыяцыі», пры якой кожны «першы» і «апошні» прадметы прыцягваюць да сябе асаблівую ўвагу чалавека, паліж сабой з'яўляюцца тым, што выплываюць з масы паўтаральных з'яў. У тэорыі Карла фон Сьюдава можна знайсці і памылкі, і заслугі.

Галандскі навуковец-філолаг Йохан Хейвінга ў сваёй унікальнай працы «Номо hiden» («Чалавек, які гуляе») зрабіў арыгінальную спробу зразумець усю чалавечую культуру як гульню ці нешта, заснаванае на гульні. Была вызначана асаблівая прырода гульні – духоўнай ці цялеснай дзейнасці, якая не мае практычнай мэты і дастаўляе радасць чалавеку сама па сабе, якая здзяйсняецца па ўсталяваных і ўзаемна прызнаных правілах. Гульня бліжкая да рэлігіі, звязана з сакральным светам, мае ўсёмагутную магчымасць перарываць гамагеннасць прасторы і часу і аддзяляць удзельнікаў гульні ад паўсядзённага жыцця, ствараць уласны, замкнёны ў сабе свет. Гульня функцыянальна падобна на абрадавае свята, займае асаблівае месца ў абрадзе. Інстытут бланцаў, клоўнаў, скамарохаў, карагодніц у народным абрадавым комплексе, роля гэтага інстытута ў свядомых цырымоніях толькі падкрэсліваюць гэты тэзіс.

Даследаванні XX ст. вылучаюць разнастайныя падыходы да вывучэння календарна-абрадавых свят. Арыгінальная канцэпцыя належыць П. Г. Багатырову, якую ён выклаў у сваёй працы «Пытанні тэорыі народнага мастацтва» (1971). Была зроблена спроба асэнсаваць народныя абрады, зыходзячы не з іх старажытнага паходжання, а з сучаснай грамадска-ідэалагічнай функцыі (метад, блізкі да «функцыянальнай» метадалогіі). Аўтар прызнаў сіхронны і дысхронны метады, аддаўшы перавагу першаму ў сувязі з тым, што «немагчыма вызначыць першапачатковае тлумачэнне таго ці іншага абрадавага комплексу». Прыярытэтнасць належыць «сіхроннаму» метаду, які дазваляе вывучаць з'явы ў іх узаемнай сувязі і ў жывым функцыянаванні. Недастатковасць тэарэтычных палажэнняў П. Г. Багатырова крытыка бачыць у адсутнасці апоры на грамадскую свядомасць і грамадскую практыку, у лік і ўтойваюцца карані звычайў і абрадаў.

Тэорыя матэрыяльнай дэтэрмінаванасці абрадавых комплексаў сфармулявана ў працы У. І. Чычарава «Зімовы перыяд рускага народнага земліробчага календара XVI–XIX стагоддзяў» (1957). Асноўныя палажэнні аўтара: залежнасць абрадавых дзейнасцяў ад практычнай дзейнасці чалавека, успрымання іх як своеасаблівае даданне да яе. Вываганні другасныя ў адносінах да абраду. Аднабаковасць палажэнняў У. І. Чычарава – у забыванні гульнявога, светлага, святочнага боку народных абрадаў.

У грунтоўным даследаванні В. Я. Пропа «Рускія аграрныя свята» (1963) прыярытэт у навуковых развагах аддаецца рэлігійным паданням, магчымым абрадам і заговорам на шкodu аптымістычнай святочнасці рускага народа.

Незвычайнасць канцэптуальнага пошуку В. В. Іванова і В. Н. Цярэпчанка ў кнізе «Даследаванні ў галіне славянскіх старажытнасцяў» (1974) – у спробе рэканструкцыі асноўнага міфа аб барацьбе «бога навальніцы» з яго «супернікам» і распаўсюджванні сонечнага бога Ярышы на славянскай тэрыторыі і народных абрадаў, звязаных з ім. Выкарыстаны селітычны метад вывучэння календарна-абрадавых комплексаў.

М. М. Бахцін стварыў неперайздзівеную працу «Франсуа Рабле і народная культура сярэднявечча і Рэнесансу» (1965) у развіцці тэорыі смежавой культуры. Галоўныя рысы календарнага свята: карнавальнасць, стыхія народнага смежавага пачатку, інверсія афіцыйнага «верху» і народнага «нізу», нізвержэнне ўстаноўленых догмаў і правілаў. Гістарычная і мастацкая эвалюцыя магутнай народнай смежавой культуры.

?

Пытанні для самаправеркі

1. Што дае сучаснай тэорыі і практыцы гісторыка-культурны метад даследавання інстытута свята?
2. У чым складаецца заслуга Джэймса Фрэйзера, аўтара ўнікальнай працы па міфалогіі «Залатая галіна», у развіцці тэорыі свята?
3. Ці магчыма выкарыстанне тэорыі пераходу Арнольда Ван Генэпа ў дачыненні да сучаснага свята як з'явы ў цэлым, або да якой-небудзь групы?
4. Ці можна сцвярджаць, што свята ўласцівы гульнявы ўніверсалізм?